

Németh József:

Zalai városok szellemi kisugárzó hatása a 19. század végén

Előadásom kísérlet annak felvázolására, hogy megyénk egy-egy városának művelődési hatása hogyan nyúlhatott túl saját földrajzi határain, a maga polgári közösségének keretein. Mivel Zala megyében a 19–20. század fordulóján mindössze két település lehetett büszke rendezett tanácsú városi címre, a teljesebb áttekintés érdekében két, akkor még nagyközségi státusú, de bizonyos városi feladatokat már ellátó helységet, Csáktornyát és Keszthelyt is bevontam a vizsgálódásba.

A kisugárzó hatást számbavéve főleg a nagyobb hatókörű közép-, netán felsőfokú iskolákat, a folyóirat- és könyvkiadást, a több éven át megjelenő lapokat, a tartósan működő nyomdákat, a számottevőbb szellemi műhelyeket, kiemelkedőbb alkotókat igyekeztem áttekinteni. Jól tudom, hogy utóbbiakra a vizsgált régióban és időszakban még alig találunk említésre méltó példát.

A részletesebb elemzés annak tudatában sem tűnik feleslegesnek, hogy nem ígéri egy szélesebb hatókörű, a nemzeti művelődést alapvetően befolyásoló, azt gazdagító művelődési folyamat képét. De a magyar kultúrához egyrészt nemcsak a kiemelkedő csúcok, hanem a kevesebb izgalmat kínáló síkságok is hozzátartoznak, másrészt egy-egy megye, város saját kulturális történetét is úgy tudjuk híven felvázolni, ha nemcsak mindent gondosan számbavesszük, hanem azt az össznemzeti mércejével is megmérjük.

Csáktornya

Az 1920 óta a Horvát-Szlovén-Szerb Királysághoz, a negyvenes évek elején Magyarországhoz, 45 évig Jugoszláviához, fél évtizede Horvátországhoz tartozó település (Čakovec) a századfordulón Magyarország egyik nagyközsége, Zala megye muraközi járásnak székhelye volt. Noha mindössze 4500 ember otthona, mégis a Muraköz legnagyobb, városi vonásokat is hordozó nagyközsége. A 16–17. században a Zrínyi család birtokainak központja, a 18. század végén a Festetics familia birtokába került. Élénk kereskedelem jellemezte, 1893-ban már villannyal világítottak, jó évtizeddel megelőzve a megyeszékhelyt is.

A járás lakosságának 90%-a volt horvát, a többi jórészt magyar, az ott lakók negyedrésze értette a magyar nyelvet. Magán Csáktornyán, főleg az iskolák, hivatalok, a magukat magyarnak valló zsidó kereskedők miatt gyakoribb volt a magyar szó. Művelődési tekintetben a

legjelentősebb intézménynek a tanítóképző számított. A kiegyezés után hozták létre azzal a nem titkolt céllal, hogy segítse egyrészt a nagyfokú analfabétizmus felszámolását, másrészt a terület magyarosítását is. Főleg Muraköz, de Dunántúl délnyugati része számára is képzett tanítókat, s az intézményben a magyaron kívül a horvát és a szlovén nyelvet is oktatták. Előbb Zrínyi hajdani, a 18. században átépített-kibővített várkastélyában működött, majd korszerű, mutatós épületet emeltek részére, amely ma is a pedagógiai felsőoktatás céljait szolgálja.

Az iskola hatókörét növelte, hogy igazgatói rendkívül képzett, ambiciózus értelmiségiek voltak, legalább két nyelv, két kultúra vonzáskörében éltek, s jelentős közéleti szerepet is vállaltak. Margitai József 1854-ben Cserencsócon született, három év múlva a család (1878-ig Majhon néven) a Muraközbe költözött. A tehetséges fiú gimnáziumba Nagykanizsán, tanítóképzőbe Csurgón, polgári iskolai tanítóképzőbe Budapesten járt, ugyanitt zene tanári oklevelet is szerzett. 1873-tól Csáktornyán az elemi iskolában, 1879-től a tanítóképzőben tanított, melynek 1890-től negyedszázadon át igazgatója is volt. Legalább hat folyóiratban számos, főleg pedagógia cikket publikált, de jelent meg cikke az Etnographiában is. (A muraközi horvát népdalokról.) Már 1874-ben zenekart szervezett, részt vett az óvoda alapításában, egy évtizedig titkára volt a Polgári Egyletnek, részese volt több közhasznú egyesület létrehozásának. Ő kezdeményezte az 1904-ben felállított, ma is Csáktornya egyik díszét jelentő Zrínyi-émlékmű létesítését, a kor szokása szerint vállalva a költségek nagyobb részének összegyűjtését is. Horvát nyelvtant (1881–1884), Muraközi horvát olvasókönyvet (1882–1884), Muraközi magyar olvasókönyvet (1884 és 1886), Horvát-magyar zsebszótárt (1887, 1889), Vezérkönyvet a magyar írás és olvasás tanításához a horvát és vend ajkú magyar iskoláknak (1896), Magyar ABC-t és olvasókönyvet a magyar írás és olvasás tanításához a horvát és vend ajkú magyar iskoláknak (1896), Magyar ABC-t a vendeknek (1896) szerkesztett. Ezenkívül gyermekdalgyűjteménye (1896), horvát nyelvű katekizmusai (Mali katekizmus 1885, Veliki katekizmus 1886), népkönyve (Dobre knjige 1885), bibliája (Biblička pozevtnica 1886), vezérkönyvei, stb. jelentek meg. Kiadott tanügyi értekezéseket, 1884–1918 között főszerkesztője, illetve szerkesztője volt a Muraköz-

Medimurje című kétnyelvű lapnak, s 1892 óta e lap horvát nyelvű kalendáriumának.

Margitait a Tanítóképző élén *Zrínyi Károly* követte. Később ő szerkesztette a Muraközt is, máig is haszonnal forgatható monográfiát írt Csáktornyról (1905).

Számottevő nyomda is működött Csáktornyán. 1883-ban alapította a nagykanizsai *Fischel Fülöp* és veje, *Strausz Sándor*. 1899-ben már villanyerő mozgatta gépeit. 1901-ben 6 dolgozója volt – ez akkoriban nemcsak Zala megyében számított jelentős létszámnak. Magyar és horvát nyelvű műveket egyaránt kiadott.

Némileg a csáktornyai művelődés történetéhez számíthatjuk a közeli Kursanecen (Zrínyifalván) 1885–1895 között tanító *Gönczi Ferencet*, aki 1895-ben jelentette meg úttörőnek számító, történeti-néprajzi munkáját, a Muraköz és népe című kötetet. Értékét mutatja, hogy második kiadása épp száz évvel később horvát fordításban Čakovecen jelent meg.

Keszthely

A századfordulón szintén még nagyközség. Több lakosa volt, mint Csáktornyának (7000 ember), de lényegesen csenedesebb, nyugalmasabb település. A hercegi rangra emelt Festetics család otthona, az 1880-as években fejezték be a kastély és a park nagyarányú kibővítését. A fényes palotát azonban magas téglafal választotta el a várostól, s még erősebb volt a társadalmi elszigeteltség. A város a hercegi családtól függött, noha Tasziló személyesen nem, legfeljebb titkára, jószágkormányzója közbejöttével közölte akarátát.

A város életében ezek az évtizedek az újraindulás, a fellendülés időszakát jelentették. Elkészült a templom restaurálása, felépült a gimnázium új épülete, *Bontz József* káplán, a későbbi veszprémi kanonok tollából megjelent a település első, máig is nagy értékű monográfiája, megjelentek a fürdőélet, a nyaralás első jelei, felépült a szigetfürdő. Szobrot emeltek Festetics Györgynek, táblával jelölték meg Goldmark Károly szülőházát. A század végén megalakult a Múzeumi Egyesület is. Megünnepezték a Georgikon alapításának százados évfordulóját.

Mégis a nagyközség kulturális kisugárzó hatásáról még alig szólhatunk. A gimnázium tevékenysége alig terjedt túl az oktatás szűkebb keretein, s majd csak az új, rangos épületben meghonosodva, a következő század elején bontakozik ki. Megfordult ugyan itt is néhány jelentősebb tanár, de ők is inkább a premontrei rend másik iskolájába, Szombathelyre törekednek (*Kuncz Adolf*, *Lipp Vilmos*, *Burány Gergely*), legfeljebb mint igazgatók térnek vissza (Lipp, Burány, de a jeles, sokoldalú régész, Lipp fiatalon meghalt, Burányt pedig előljárói csornai préposttá nevezték ki.)

Keszthelyen ugyan 1887 óta folyamatosan működött nyomda, de nem tudott jelentős üzemmé válni, tulajdonosai többször is változtak, s a Keszthelyen szerkesztett

újságokat, fontosabb kiadványokat gyakran Kanizsára vitték nyomtatásra.

A még Festetics György által alapított mezőgazdasági akadémia a szabadságharc után másfél évtizedig szünetelt. 1865 után újabb lendülettel fejlődik, a magyar mezőgazdaságnak kiváló szakembereket képez, de a szűkebb szakmán is túlmutató hatása csak a század végén bontakozott ki. Az azóta többször is bővített, átalakított, emelettel is növelt épületét *Schadl János*, az intézmény tanára tervezte. (A környék, így Zalaegerszeg több jeles épülete is az őt tervei alapján öntött testet: Elemi iskola, óvoda, takarékpénztári székház – ma múzeum, stb.)

A beköszöntő új században *Lovassy Sándor*, az akadémia tanára, valamint *Sági János*, *Csák Árpád* közigazgatási szakemberek váltak Keszthely, sőt az egész Balaton-környék szellemi életének mozgatójává. Hivatali munkájuk mellett a múzeum létesítésében, a Balaton értékeinek feltárásában és népszerűsítésében vállaltak jelentősebb szerepet. Újságíróként, Csák és Lovassy szerkesztőként is maradandót alkottak. Lovassy telepítette be a hévízi tóba annak egyik ma is fontos értékét, a tünderrózsát. Kiemelkedő szakíró volt, megbecsült tankönyvek szerzője, tudományos tevékenysége főleg a márdán tudományát gazdagította.

Keszthelynek – a rövid életű próbálkozásokat nem számítva – két újságja jelent meg hosszabb időn keresztül: a Keszthely (1878–1894) és a Keszthelyi Hírlap (1891–1938).

Zalaegerszeg

1885-ben nyerte el a rendezett tanácsú városi rangot. Addigi falusias külseje a századvég évtizedében gyors ütemben kezdett megváltozni, lakossága megközelítette a tízezret. A kilencvenes években felépült a két takarékpénztári székház (ma egyik a Göcseji Múzeumot, a másik a Budapest Bankot fogadja be), a Pénzügyigazgatóságnak átengedett bérház, az Arany Bárány szálló, a laktanya, valamint a Főtér, a Kossuth, a Rákóczi és a Wlassich, ma Ady utca néhány szép polgárháza. Közgyűlési teremmel bővítették a Megyeházát, emelettel a Városházát, új szárnyal és börtönnel a Bíróságot.

Az új század elején megszólalt a telefon, kigyulladt a villany, felépült a leánypolgári, evangélikus és izraelita templom felavatását ünnepelhetők a hívők. Már két újságja is volt a városnak (Zalamegye 1882–1919, Magyar Paizs 1900–1917), a polgári egyletek is sorra alakultak. A modern államszervezet bonyolult hivatali apparátust épített ki, ennek révén Zalaegerszeg tisztviselő várossá vált. Nem véletlen, hogy a korszak reprezentatív adattára, a Pallas lexikon 1897-ben megjelent 16. kötete a város címszava alatt főleg a hivatalokat sorolja fel.

Jellemző, hogy 1896-ban a vármegye milleneumi emlékkönyvét is Nagykanizsán szerkesztették, jórészt írták is, s benne épp a megyeszékhely képviselője a leggyengébb. (Ha csak a megyei hivatalok beszámolóit nem

soroljuk ide.)

A szellemi kibontakozás csak a gimnázium megnyitása, a rendkívül képzett, ambiciózus tanári kar megerősödése után vált érzékelhetővé. Itt is múzeumalapító törekvések szökkentek szárba, néhány könyv is megjelent, színvonalas előadások hangzottak el. A gimnázium tanári karának szellemi tevékenysége a város kulturális életét ugyan felrázta, de igazán kisugárzó hatásúvá nem tudta erősíteni. Hosszabb távú, nagyobb hatókörű szellem élet nem tudott kibontakozni, s rangot, tekintélyt továbbra is csak a megyeszékhely-jellegből kölcsönözhetett. Ebben az is szerepet játszott, hogy a város külső képe ugyan előnyösen változott, de gazdasági súlya jelentéktelen maradt. Egyetlen számottevő műhelye, ipari üzeme sem tudott erőre kapni. Nyomda a reformkortól folyamatosan működött, de főleg hivatali kiadványokat, később hetilapot állított elő, könyvet alig. Ha igen, az is elvétve volt egerszegi szerző műve. Foki Ibolya számítássa szerint 1864–1900 között 8 könyv jellegű termék került ki a megyeszékhely nyomdájából, ebből hat az utolsó évtizedben. Közülük egy bizonyult időtállóan: egy 1885-ben Andrásidára került fiatal tanító, *Novák Mihály* kötete: *Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharcban*.

Nagykanizsa

a századfordulón a megye legjelentősebb városa. Nemcsak 26.000 lakosával emelkedett ki, hanem élénk kereskedelmi tevékenységével, másfél század óta forgalmas piacával, nagy hatókörű pénzügyeivel is. 1892-ben már megszólalt a helyi telefon, a városközi távbeszélés is hamarosan, a milleneum esztendejében lehetővé vált. (A megyeszékhely lakóinak erre még egy évtizedet várniuk kellett.) Igaz ugyan, hogy a század utolsó negyedében Kaposvár és vasútja lendületesebb fejlődése miatt Kanizsa kereskedelmi növekedése lelassult, de ezt akkor még látványosan ellensúlyozta a megnyíló gyárak, üzemek sora.

A városban nagyszámú és súlyú zsidó lakosság élt (1910-ben 3378 fő), főleg ők álltak a gazdasági élet élén. A kulturális élet többszínűségére utal, hogy ekkor még 706 német és 313 horvát anyanyelvű kanizsai polgárt is számon tartottak. A magukat magyarnak vallók is gyakran mindkét nyelvet használták családon belül is. Fejtő Ferenc emlékezéseiből tudjuk, familiájában a magyar, a német és a horvát nyelv egyaránt természetes volt.

A kereskedelem, a hitelintézetek különböző ágai több mint ezer ember dolgozott (1021), különösen sokan keresték kenyerüket a közlekedésben (943), az iparban pedig 3874 keresőt tartottak számon. Ez időben a megyében 37 iparvállalat foglalkoztatott húsznál több alkalmazottat, ebből 16 cég volt kanizsai székhelyű.

1765 óta fogadta tanítványait a piarista atyák vezette gimnázium. Igaz, hogy soha nem működhetett jó kö-

rülmények között, a rend maga sem sorolta legjobb iskolái közé. Szerepét azonban megnövelte egyrészt helyzeti előnye (a megyeszékhelyen csak 1895-ben indult gimnázium), másrészt a piarista rend toleráns, felvilágosult tanítási szelleme, a tudós-tanár típusának hagyományai. A tehetségesebbnek ítélt tanárok ugyan csak pár évet töltöttek a városban, s igyekeztek a nagyobb hírnév iskolákba kerülni, s ebben rendi előjáróik is támogatták őket. Mégis az iskola joggal tartotta számon neves tanárai között *Czirbusz Gézát*, *Pachinger Alajost*, *Perényi Józsefet*. A jeles biológus Pachinger 1895–1901 között az intézmény igazgatója is volt. Perényinek több irodalomtörténeti műve jelent meg a városban (*Az Oberon nyelvvezete* 1898, *Endrődy János életrajza* 1899, *Mephisto és Lucifer* 1900, *Irodalomtörténetírásunk első munkásai* 1902, *Szemere Miklós és Tompa levelezése* 1902).

A piarista tanárok nemcsak részesei, alakítói is voltak a város szellemi életének. A társadalmi egyesületekben társak voltak a világi értelmiséggel, nem egyszer a zsidó polgárság szellemi elitjével is.

Több elemi és polgári iskolai tanár főleg irodalmi tevékenysége következtében vált ismertté. Ők a város társadalmi életében kisebb szerepet vállaltak, ennek hiányáért kárpótolták magukat a legkülönbözőbb – kanizsai és fővárosi lapokban – megjelent publikációikkal, kötetekkel. Irodalmi termésük zöme nem vált maradandó értéké, de a századvég éveiben nevüket jól csengővé tette.

Hajgató Sándor 1869-ben Kiskanizsára került, 1873-tól a kanizsai felső leányiskola tanára volt. 1876-ban szerzett polgári iskolai tanári oklevelet, ettől kezdve a polgári leányiskolában tanított. Többféle műfajban, sok helyütt publikált, versesköteteit Nagykanizsán adta ki.

Szalay Sándor 1876-ban szerezte oklevelét Csurgón, ez évben lett segédtanító, majd tanító, végül igazgató Nagykanizsán. 1880-tól jelentek meg verses elbeszélő kötetei, drámái Kanizsán, Pozsonyban, Pesten. Több kiadásban is napvilágot látott a megye földrajzát bemutató tankönyvecskéje, 1882–1885 között ő szerkesztette a *Zalai Közönyt*, majd egy esztendeig a *Zalai Tanügyet*.

Mára már némileg elfeledett, akkoriban a haza határain is túlnyúló kulturális tényezőt jelentett a zsidó értelmiség legjava. *Löw Lipót* rabbi városbéli működése még jóval tárgyalt korszakunk előtti időre, a szabadságharcot megelőző esztendőkre esett, de utódai tevékenysége is túlnőtt a város által igényelt kereteken.

Fassel Hirsch 1851–1883 között volt a szép, klasszicista zsinagóga főrabbi. Morvaországban született, Prossnitzban (Prostejov) kezdte pályáját. 50 esztendő volt már, amikor a kanizsai hívők lelki vezetőjükké hívták. Ekkora már több műve jelent meg Bécsben, Lipcsében, Prágában, mindegyik német nyelven. Határozottan állást foglalt a zsidó hitújító törekvések mellett, s csatlakozott az augsburgi rabbigyülekezetnek e szellemben hozott határozatához. Több alkalmi füzetén kívül

számos teológiai, talmudjogi munkája jelent meg, mind-egyik németül. Összesen 18 kötetéről tudunk, ennek épp a fele kanizsai nyomdából került ki (egyiknek javított, bővített harmadik kiadása aztán Bécsben is), s közülük három révén világhírt is szerzett. Sok írása jelent meg az akkor európai folyóiratokban (Orient, Ben-Chananja, stb.). A család további sorsát jellemzi, hogy egyik unokája báró Szerényi József jeles közgazdász, szakíró, kereskedelmi miniszter, a felsőház tagja lett.

Fassel Hirsch utójául *Neumann Edét* választották. Fitalon került Kanizsára, 1859-ben született Budapesten, 1882-ben avatták bölcsészdoktorrá, a következő évben rabbivá. 1883-tól haláláig, 1918. december 12-ig kanizsai főrabbi. A Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának tagja, az Országos Rabbiegyesület elnöke volt. Értékes irodalmi munkásságot fejtett ki. Szerkesztette a Magyar Izraelt, a rabbiegyesület hivatalos közlönyét. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveiben megjelent értékes tanulmányain kívül számos önálló könyve jelent meg, több kitűnő tankönyvet írt. Fontosabb kötetei: A mohamedán József-monda eredete és fejlődése (1881), Hitszónoklatok és beszédek (1886), Zsidó vallástörténet (2 kötet, 1894–1897), Rövid héber nyelvtan (1895), Kayserling (1908), Az asszír korszak profétái és a zsidók története (1908). Fia, *Naményi Ernő* is neves közgazdász, művészettörténész lett.

A városban a hitközség külön iskolát is fenntartott. Pedagógusaik egy része a város életében is kiemelkedő szerepre tett szert, rangot vívott ki, s munkásságuk nem egy eleme országos visszhangot is kapott.

Először *Boronkay Károly* hívta fel magára a figyelmet. 1830-ban Sárbogárdon született, rabbinak készült, majd a polgári iskolában tanári képesítést szerzett. Pár esztendei nevelősködés után Újvidéken tanított, 1856-ban került Nagykanizsára. Nevét a kiegyezés évében változtatta Braunról Boronkayra. 1896-ban nyugdíjazták, 1899-ben halt meg.

Az ötvenes években németországi lapokban kezdett publikálni, 1863 után a Pesti Naplóban, a Tanodai Lapokban, az Izraelita Közlönyben, a Zalai-Somogyi Közlönyben, a Zalai Tanügyben és más periodikákban is.

Nagykanizsán két kiadásban is megjelent Héber ABC és olvasókönyve, ugyancsak két alkalommal az elemi iskolák számára írt Magyar nyelvgyakorlatok című tankönyve. Utóbbi 3. és 4. kiadása Budapesten látott napvilágot.

A város századvégi művelődésének egyik legjelentősebb alakja a mára némileg (méltatlanul) elfeledett *Hoffmann Mór*. 1843-ban Devecserben született, középiskolai tanulmányait Pápán, Vácott, Győrben, Komáromban, Pesten végezte. 1861–62-ben segédtanító, nevelő volt, 1863–64-ben tanítóképzőbe járt, ezután Veszprémben tanító, több helyen nevelő. 1869-ben került Nagykanizsára, 1875-ig az izraelita elemi iskola ta-

nítója. 30 évesen tett érettségi vizsgát, a következő évben polgári iskolai tanári, 1882-ben a budapesti egyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett. A polgári iskolában tanított, 1897-ben igazgató, 1902-ben nyugdíjba vonult. Pestre költözött, ott halt meg 1915-ben.

17 esztendő korában folyamatosan jelentek meg cikkei számos magyar és német nyelvű lapban, elsősorban pedagógiai és irodalmi témákról. Színnyei: Magyar írók élete és munkái Hoffmann adatait is tartalmazó, 1896-ban megjelent IV. kötetet 32 művéről ad számot, ezt Gulyás 39-re egészítette ki, nem számítva a 2. és 3. kiadásokat.

A publikált művek skálája rendkívül széles: szépirodalom, fordítások, pedagógiai szakmunkák, tankönyvek, magyar- és világirodalmi tanulmányok, publicisztika, stb. A legtöbbjét Nagykanizsán, de néhányat Lipcsében, Pesten, Szegeden adták ki. A korabeli Kanizsa társadalmi viszonyaira jellemző, hogy Hoffmann, a zsidó polgári iskola tanára Perényi József piarista szerzetessel együtt írt német nyelvű könyvet gimnazisták számára. (A címlapon az 1903-as, 7. kiadásban már Hevesi Mór álneven. Fia ekkor már egy évtizede Hevesi Sándor néven szerepel.)

Pár esztendeig Hoffmann kollégája volt *Alpár Mór*. 1860-ban született Verbón, Nyitra megyében. Családi neve 1899-ig Altmann. Középiskoláit Bécsben, az izraelita tanítóképzőt Budapesten végezte. 1881-től tanított Kanizsán, előbb a zsidó elemi, 1894-től a polgári iskolában. 1903-ban Tapolcára költözött. Versei, nyelvkönyve, természetrajz könyve 1885-ben, illetve 1886-ban került ki a nyomdából.

Tanártársa volt *Bun Samu*, aki 1868-ban, 24 éves tanítóként Székesfehérvárról költözött a városba. A zsidó hitközség elemi iskolájában tanított, 1883-tól az elemi és a kereskedelmi iskola igazgatója volt. 44 éves, amikor középkereskedelmi iskolai tanári képesítést megszerzi. 1916-ig tanított, 1937-ben halt meg.

Már a 20. század első három évtizedében bontakozott ki *Villányi Henrik* tanár, szerkesztő tevékenysége, de jelentőségére, igényességére utal, hogy 1890-ben, Lipcsében jelent meg német nyelvű pedagógiai kötete.

A város szellemi életének három évtizeden át talán legjelentősebb szereplője *Bátorfi Lajos* volt. Nem Kanizsa szülötte, némi kitérővel Kiskunfélegyházáról érkezett, ott született 1835-ben. Szegeden, Aradon, Pesten tanult, s tisztviselői állását hamarosan szerkesztőségi munkára cserélte fel. Rövid ideig a Borászati Lapok munkatársa, majd a Győri Közlönnél szerzett hosszabb újságírói gyakorlatot. A kiegyezés esztendejétől dolgozott Kanizsán: a Zala-Somogyi Közlöny segédszerkesztője, majd szerkesztője. 1874-től öt év megszakítással haláláig a Zalai Közlöny szerkesztője. 1876–1878 között havonta egyszer jelentek meg az Adatok Zala megye történetéhez sorozat kis alakú füzetei, melyek öt kötetbe gyűjtve 120 esztendő után is a megye történetének gyak-

ran idézett forrásai. Bátorfi nevét ezenkívül még öt, hosszabb-rövidebb időt megért kanizsai lap kolofonjában olvashatjuk (Csendőrségi Közlöny, Kandi Klári, Párisi Lapok, Zala, Zalai Tanügy).

Több mint negyedszáz kötet címlapján szerepel neve: fordítóként, szerkesztőként, jobbára azonban szerzőként: verseket, szindarabokat, útirajzot, földrajzi leírást, költői beszélt egyaránt írt. E műveinek nagyobb része mára elavult, nem olvasmányi, hanem művelődéstörténeti értéket jelent. A múlt század utolsó évtizedében azonban sikeres kötetek voltak, némelyikük több kiadásban is megjelent (Zala megye földrajza négy alkalommal is). Belekezdett Kanizsa levéltárának rendezésébe, a város monográfiájának, az Inkey család történetének megírásába.

Ma már nehezen mérhető fel sokoldalú újságírói tevékenysége: első írása 1885-ben jelent meg a Budapesti Hírlapban, de található írása a Napkeletben, a Divatcsarnokban, az Alföldben, a Szegedi Híradóban, a Vasmegyei Közlönyben is.

Máig ható, maradandó értéket jelent az Adatok Zala megye történetéhez című gyűjtemény. Ez volt az első kísérlet a megye történetének összegzésére, érthető, hogy tartalma nagyon vegyes: oklevelek, népdalok, életrajzok, magánlevelek, másutt már megjelent beszámolók egyaránt találhatóak benne. Köztük olyan fontos írások, mint Rómer Flóris Archeológiai levelei Zala megyéből. Pótolhatatlan értéket jelentenek a mára már szétszóródott családi levéltárakból származó közlések. Értékét nem kisebbíti, hogy megjelenése után 12 évvel *Csutor Imre* külön füzetben tette közzé észrevételeit: a kettő szerencsésen kiegészíti egymást.

Másik múlhatatlan érdeme, hogy ő alapozta meg a zalai újságírást: tagadhatatlan, hogy a századfordulóig a Zalai Közlöny a megye legjelentősebb újságja volt. A lap máig is rekordot jelent Zalában: 1874–1944 között jelent meg, többször változó, de mindig figyelemre méltó színvonalon. Utolsó szerkesztője 1926–1944 között az ugyancsak kiemelkedő jelentőségű Barbarits Lajos volt.

A századforduló után bontakozott ki *Halis István* (1855–1927) tevékenysége. A város szülötte volt, jogi végzettséget szerzett, különböző városi tisztségeket töltött be, hosszú ideig városi tanácsos, egy ideig polgármester-helyettes. 1913-tól hivatalos megbízásból is a város könyvtárának, szerveződő múzeumának vezetője. Tárgyalt korszakunkban Hoffmann Mórral együtt szerkesztette a Zalavármegyei évkönyv a milleniumra című kötetet 1896-ban.

Nagykanizsa sokszínű – itt csak vázlatosan bemutatható – kulturális életének, kisugárzó hatásának egyik legfontosabb eszköze fejlett nyomdászata volt.

A század utolsó esztendejében négy tipográfiája is

működött, közülük kettő ekkor már nemcsak négy-öt évtizedes múlta tekinthetett vissza, hanem jóhírű, a megye határain kívül is számon tartott, gyakori megrendelésekkel felkeresett üzemnek számított.

Az első nyomdát még 1850-ben hozta létre *Markbreiter Jakab*, ezt másfél évtized múlva 6500 forintért *Fischel Fülöp* vásárolta meg. Fischel Csehországban, a Prága-közeli Lohovicon született, 1849-től Pesten dolgozott a Pester Lloyd szedőjeként. Merkbreiter innét csábította Kanizsára, s mikor a tulajdonos 1864-ben zavaros gazdasági ügyekbe keveredett, majd Ausztriában más üzleti vállalkozásokba fogott, ő vezette és fejlesztette tovább (apósa) nyomdáját.

Foki Ibolya számítása szerint négy évtized alatt legalább 200 könyvet jelentetett meg, s 15 lap bibliográfiai adatai közt szerepel kiadóként, szerkesztőként vagy nyomdászként, köztük keszthelyi lapoknál is.

1887-ben már két amerikai sajtóval, 3 egyszerű gyorssajtóval, 1 kézi sajtóval dolgozott. 1894-ben 3 gyorssajtója, 1 kézi, 1 amerikai sajtója, négy segédgépe volt, 1901-ben 18 alkalmazottnak adott munkát, a nyomdán kívül a könyvkötészetben és -kereskedésben is. Egy időben kölcsönkönyvtárat is működtetett. 1898-tól villamos energia mozgatta gépeit.

Fischel Fülöp halála után fia, az akkor 25 esztendő Lajos vezette tovább a családi vállalkozást. (Az ő fia Fejtő Ferenc, az immár hat évtizede Párizsban élő író, történész.)

Wajdits József üzeme 1860-ban kezdett munkához. Ahogy az utókor – a részletekbe menő kutatást még nélkülözve – meg tudja ítélni, méltó vetélytársa volt Fischelnek, kettőjük nyomdája nagyjából azonos teljesítményű volt. Igaz, Wajdits József is, majd 1891-től fia is, megmaradtak a város keretei között, viszont nagyobb részt vállaltak az újságok, folyóiratok létrehozásában, esetenként szerkesztésében is. (A két Wajdits 13 periodika adataiban szerepel.) Ő hozta létre 1862-ben és adta is ki a megye első számottevő újságját, a Zala-Somogyi Közlönyt, melyet 1866–1872 között szerkesztett is. A belőle kivált, 1874–1944 között folyamatosan megjelenő Zalai Közlönynek is nyomdása, többször is kiadója, átmenetileg ő is, majd fia is szerkesztője volt.

Tárgyalt korszakunkban nem váltak meghatározó tényezővé, de az összképet színesítették *Singer Lipót* (1882–1897), *Weisz Lipót* és fia (1885–1900 után is), *Farkas és Krausz* (1899–1900 után is) kisebb nyomdái.

Az új század első másfél évtizedében Nagykanizsa annak ellenére megőrizte művelődési kisugárzó, vezető szerepét, hogy mind Keszthelyen, mind Zalaegerszegen számottevő fellendülés tapasztalható, ennek eredményeként az arányok is némileg eltolódnak. Ennek vizsgálata azonban már szétfeszítené ezen előadás kereteit.

Jegyzetek helyett:

Előadásom nem vállalkozhatott részletes anyagfeltárássra, inkább csak vázlatos kép felrajzolását tűzhette célul. Ezért nem akartam filológiai hivatkozások ballasztjával terhelni. A téma iránt érdeklődőknek jó szívvvel ajánlom a következő műveket:

Kerecsényi Edit: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. Zalai Gyűjtemény 21. (1985) 105–120.

Foki Ibolya: Adatok a zalai nyomdászat történetéhez 1860–1900. Zalai Gyűjtemény 31. (1990) 281–303.

Horváth Ferenc: A Zala megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1861–1973. Zalaegerszeg, 1978.

Zalai életrajzi kislexikon. Zalaegerszeg, 1994.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái I–XIV. 1891–1914. (1980–1981-ben hasonmás kiadása is)

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái 1939-től megjelenő kötetei, 1990-től a régebbi kötetek hasonmás kiadása, valamint a kézirat alapján megjelenő új kötetek is.

Barbarits Lajos: Nagykanizsa 1929. (Hasonmás kiadás is).